

ΑΙΜΟΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ

ΚΥΚΛΟΣ ΣΕΜΙΝΑΡΙΩΝ: ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Διεύθυνση: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ 2^ο

ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ

(ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΟΜΙΛΙΕΣ, ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ)

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 16 Ιουνίου 2006

Διοργάνωση:

Ε. Χατζητρύφωνος, Φ. Καραγιάννη

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιμέλεια:

ΦΛΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ: Μην απολογείσαι. Μας έκανες μια άριστη εισήγηση. Αλλά τέθηκαν ...

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Ας μην συνεχίσουμε τη συζήτηση αυτή. Ας κάνουμε το διάλειμμα τώρα γιατί στη συνέχεια θα πρέπει να μιλήσει όχι ο Θόδωρος Γιάγκου αλλά ο Νίκος ο Μπακιρτζής, γιατί θα πρέπει να φύγει.

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΩΣ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ ΝΑΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ*

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Οι βιβλιοθήκες διαδραμάτιζαν κεντρικό ρόλο στη ζωή των μοναστικών κοινοτήτων στο Βυζάντιο¹. Ωστόσο, παρά τη σημασία τους, η επιστημονική έρευνα τις έχει αντιμετωπίσει μάλλον αποσπασματικά. Πέρα από την παλαιογραφική, φιλολογική και ιστορική προσέγγιση των πολύτιμων συλλογών τους, οι κώροι στέγασης των μοναστηριακών βιβλιοθηκών δεν έχουν τύχει ακόμη της συστηματικής προσοχής των ερευνητών². Με την παρούσα σύντομη μελέτη θα επικεντρώσω την έρευνά μου στην εξέταση των μοναστηριακών βιβλιοθηκών εντός των καθολικών ναών. Η ύπαρξή τους αντανακλά ενδιαφέρουσες πτυχές της χρήσης των καθολικών των ναών ως κελλιών, ενώ ταυτόχρονα φωτίζει τις συνθήκες δημιουργίας και ανάπτυξης των μοναστηριακών βιβλιοθηκών.

Αφορμή και κύριο παράδειγμα της μελέτης μου αποτελεί η βιβλιοθήκη της μονής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο όρος Μενοίκιο, βορειοανατολικά της πόλης των Σερρών³. Βασικό άξονα της έρευνάς μου στο αρχιτεκτονικό σύνολο του καθολικού της μονής αποτελεί η διαπίστωση πως οι χρήσεις του

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί εξειδικευμένη ανάπτυξη ορισμένων προβληματισμών που περιέχονταν σε ανακοίνωσή μου με τίτλο «Η βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών: Οι κώροι στέγασης της», που παρουσιάστηκε στις 8 Απριλίου 2006 στην πόλη των Σερρών στα πλαίσια του Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: «Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή». Οφείλω ευχαριστίες στη Δρ. Ευαγγελία Χατζητρυφώνος για την πρόσκληση στο σεμινάριο της ΑΙΜΟΣ αλλά και στον Ξενοφώντα Μονίαρο για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του στη μελέτη μου. Τέλος, ευχαριστώ τον αρχιτέκτονα Παντελή Ξύδα για τη σχεδιαστική αποτύπωση του καθολικού της μονής Προδρόμου, χωρίς την οποία η αποκωδικοποίηση των λειτουργιών του ναού θα ήταν αδύνατη.

1. Για τις μοναστηριακές βιβλιοθήκες στο Βυζάντιο σημαντική η διδακτορική διατριβή του Otto Volk, *Die byzantinischen Klosterbibliotheken von Konstantinopel, Thessalonike und Kleinasien* (διδ. διατρ.), Munich 1954. Επίσης βλ. N. Wilson, «The Libraries of the Byzantine World», *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, επιμ. D. Harlfinger, Darmstadt 1980, σ. 276-309. Κ. Μαναφής, *Αι εν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι*, Αθήνα 1982. L. Politis, «Quelques centres de copie monastiques au XIVe siècle», *PGEB*, σ. 291-302. Ο ίδιος, *Wandlungen, Studien zur antiken und neueren Kunst*, Waldsassen 1975, 278-295. B. L. Fonkić, «Scriptoria bizantine», *RSBN* 17-19 (1980-82) σ. 73-118.
2. Οι μελέτες μοναστηριακής αρχιτεκτονικής και αρχαιολογίας επικεντρώνονται κυρίως στους καθολικούς ναούς, ενώ οι αναφορές στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες περιορίζονται κυρίως στις σύγχρονες χρήσεις τους ως κώρων φύλαξης και επιστημονικής έρευνας των συλλογών τους.
3. N. Bakirtzis, *Hagios Ioannis Prodromos Monastery on Mt. Menoikeion: Byzantine Monastic Practice, Sacred Topography and Architecture* (διδακτορική διατριβή), Princeton 2006 (στο εξής: Bakirtzis, *Prodromos Monastery*). Πολύτιμη πηγή αποτελεί το έργο του πατέρα της μοναστικής κοινότητας Χριστοφόρου Δημητριάδη, *Προσκυνητάριον της εν Μακεδονία παρά τας Σέρρας ιεράς και σπουδαιοφανούς και πατριαρχικής μονής του Τιμίου Προδρόμου συνταχθέν παρά Χριστοφόρου ιεροδιδασκάλου και ηγουμένου αυτής*, Λειψία 1904 (στο εξής: Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον*). Για την ιστορία της μονής βλ. Σ. Α. Πασκαλίδης και Δ. Στράτης,



Εικ. 1. Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, Καθολικό. Γενική άποψη.

ναού και των προσκισμάτων του ήταν ποικίλες, καθημερινές, και δεν εξυπηρετούσαν μόνο τις θρησκευτικές ανάγκες της κοινότητας⁴. Ειδικότερα, θεωρώ ότι κατά την υστεροβυζαντινή και τουλάχιστον μέχρι και την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο, ο καθολικός ναός της μονής Προδρόμου φιλοξενούσε εξέχοντα μέλη της μοναστικής κοινότητας⁵. Συγκεκριμένα, στον όροφο του δυτικού τμήματος του ναού διατηρούσαν τα κελλιά τους γέροντες της μονής. Πιστεύω μάλιστα, ότι ο πρώτος γέροντας που διέμεινε

Τα μοναστήρια της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 355-402, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για τη μελέτη των αρχείων και των κωδίκων της βιβλιοθήκης της μονής Προδρόμου βλ. Β. Κατσαρός - Χ. Παπασάθης, Ο «Νέος Μέγας Κώδης» της Μονής Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992), σ. 209-212.

4. Βλέπε τη σχετική συζήτηση για την αρχιτεκτονική του καθολικού, Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 196-225.

5. Ό.π., σ. 207-214.



Εικ. 2. Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό. Τομή κατά μήκος (αποτύπωση-σχέδιο Παντελής Ξύδας).

στους συγκεκριμένους χώρους ήταν ο δεύτερος κτίτορας της μονής Ιωακείμ - Ιωάννης⁶ και ότι τμήμα των διαμερισμάτων του κτίτορα, μαζί με το ιδιωτικό του παρεκκλήσι και το κελλί του, ήταν και η αρχική βιβλιοθήκη της μονής Προδρόμου.

Ας παρακολουθήσουμε, όμως, από κοντά την εξέλιξη του καθολικού της μονής (εικ. 1). Αφιερωμένο στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, το καθολικό, όπως διατηρείται σήμερα, είναι ένα πολύπλοκο αρχιτεκτονικό σύνολο, αποτέλεσμα αλληπάλληλων οικοδομικών φάσεων που χρονολογούνται ήδη από την άφιξη του ιδρυτή και πρώτου κτίτορα της μονής Ιωαννικίου στη συγκεκριμένη τοποθεσία του Μενοικείου Όρους ανάμεσα στο 1270 και το 1275⁷. Στις αρχές του 14ου αιώνα, στα χρόνια του δεύτερου κτίτορα της μονής και επισκόπου Ζιχνών, Ιωακείμ, η ευημερία της κοινότητας και η αύξηση των μελών της οδήγησαν στην επέκταση του μοναστηριακού συγκροτήματος προς δυμάς⁸. Αντίστοιχα διευρύνθηκε και ο ναός του καθολικού με την κατασκευή ενός εξωνάρθηκα και πιθανότατα ενός προστώου⁹ (εικ. 2). Σε αυτόν ακριβώς το μετασκευασμένο όροφο του δυτικού τμήματος του καθολικού στεγάσθηκαν οι χώροι που, κατά τη γνώμη μου, φιλοξένησαν τον κτίτορα της μονής κατά τις περιόδους που αυτός διέμενε στο μοναστήρι.

Ποιοι ήταν όμως οι λόγοι που οδήγησαν τον Ιωακείμ στις συγκεκριμένες μετατροπές στο καθολικό της μονής; Γιατί επιθυμούσε να κατοικήσει μέσα στο ναό και ποια η σημασία αυτής της επιλογής του; Πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι ο κτίτορας της μονής Προδρόμου ήταν μια σημαντική προσωπικότητα της εποχής του στο χώρο της Μακεδονίας και οι εν λόγω αρχιτεκτονικές αλλαγές που επιμελήθηκε ακο-

6. Ο δεύτερος κτίτορας της μονής Τιμίου Προδρόμου έλαβε το μοναχικό όνομα «Ιωάννης» λίγο πριν το θάνατό του, στις 12 Δεκεμβρίου 1333, βλ. Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον*, σ. 25.

7. Βλ. υποσημ. 4.

8. Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον*, σ. 22, 28. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 135-136.

9. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 207-214.

λούθησαν γνωστά παραδείγματα και πρακτικές, τις οποίες φαίνεται ότι γνώριζε¹⁰. Οι επιλογές του ήταν βασισμένες στην παράδοση σημαντικών κητόρων του βυζαντινού μοναχισμού. Ηγετικές προσωπικότητες του μοναχισμού όπως ο Άγιος Νεόφυτος στην Πάφο της Κύπρου, ο ιδρυτής της Μεγίστης Λαύρας Αθανάσιος, ο Άγιος Σάββας της Σερβίας στη Ζίτσα αλλά και ο Θεόδωρος Μετοχίτης, κήτορας της μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, συγκαταλέγονται ανάμεσα στα βασικά παραδείγματα γερόντων που διαπρούσαν τα κελιά τους εντός των καθολικών ναών¹¹.

Ο καθηγητής Slobodan Ćurčić έχει μελετήσει διεξοδικά το συγκεκριμένο φαινόμενο και ιδιαίτερα τη χρήση των χώρων των καπκουμενείων ως κελιών στη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή μοναστηριακή αρχιτεκτονική¹². Ενδεικτικά αναφέρω κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα καπκουμενείων που πιθανότατα είχαν αυτή τη χρήση¹³. Τα καθολικά των μονών Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου και Ιβήρων στο Άγιον Όρος, που χρονολογούνται το 936, στα τέλη του 10ου αιώνα, και, στα τέλη του 10ου/αρχές του 11ου αιώνα αντίστοιχα¹⁴. Στην Κωνσταντινούπολη, ο βόρειος ναός της μονής του Λιβός (Fenari Isa Camii) που κτίστηκε το 907, το Eski Imaret Camii (ναός γνωστός ως Χριστός ο Παντεπόπης) του οποίου η οικοδόμηση τοποθετείται ανάμεσα στο 1081 και το 1087, και οι δύο ναοί της μονής Παντοκράτορος (Zeyrek Camii), με χρονολόγηση ανάμεσα στο 1118 και το 1124 ο νότιος, και περίπου το 1124 ο βόρειος¹⁵. Επίσης, η Παναγία Περίβλεπτος στο Μυστρά που χρονολογείται το 1350, ο ναός της Αναλήψεως στη μονή της Ζίτσα στη Σερβία που κτίστηκε ανάμεσα στο 1206 και το 1217, ο ναός του

10. Ως επίσκοπος της Ζίκης και κήτορας του σημαντικότερου μοναστικού κέντρου στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών και της πεδιάδας του ποταμού Στρυμόνα, ο Ιωακείμ άσκησε έντονη επιρροή στις σύγχρονές του πολιτικές εξελίξεις ιδιαίτερα κατά την εμφύλια σύγκρουση μεταξύ των Ανδρόνικου Β' και Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου (1321-1328). Βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 50-59.
11. C. Mango - E. J. W. Hawkins, «The Hermitage of St. Neophytos and its Wall- Paintings,» *DOP* 20 (1966), σ. 121-206. G. Millet, «Recherches au Mont-Athos,» *BCH* 29 (1905), σ. 91-98 (στο εξής: Millet, Mont-Athos). M. Kašanin - Dj. Bošković - P. Mijović, *Istorija, arhitektura, slikarstvo*, Belgrade 1969, σ. 58. S. Popović, *Krst u krugu. Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*, Belgrade 1994. R.G. Ousterhout, *The Architecture of the Kariye Camii in Istanbul*, Washington D.C. 1987, σ. 114-115 (στο εξής: Ousterhout, *Kariye Camii*).
12. S. Ćurčić, «Smisao i funkcija katihumena u poznobyzantinijskoj i srpskoj arhitekturi,» (περίληψη στα αγγλικά: The Meaning and Function of Katchoumenia in Late Byzantine and Serbian Architecture), *Manastir Žiža. Zbornik radova*, επιμ. D. Drašković και S. Djorgević, Kraljevo 2000, σ. 83-93 (στο εξής: Ćurčić, «Katihumena»). Επίσης, ο ίδιος, «What was the real function of Late Byzantine Katchoumenia?», στο *19th Byzantine Studies Conference. Abstracts of Papers* (1993), σ. 8-9. Όσον αφορά την αρχιτεκτονική των υπερών στην παλαιοχριστιανική και τη μεσοβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική βλ. Th. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park 1971, σ. 125-130, αλλά και την πρόσφατη μελέτη της Lioba Theis, *Flankenraume im mittelbyzantinischen Kirchenba: zur Befundicherung, Rekonstruktion und Bedeutung einer verschwundenen architektonischen Form in Konstantinopel*, Wiesbaden 2005, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
13. Παραδείγματα παραθέτει ο Robert Ousterhout, *Kariye Camii*, σ. 114-115. Επίσης, βλ., Ćurčić, «Katihumena,» σ. 90 κ.ε. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πρακτική της ύπαρξης κελιών εντός των πύργων των καθολικών ναών. Ο ίδιος, «Monastic Cells in Medieval Serbian Church Towers. Survival of an Early Byzantine Monastic Concept and Its Meaning,» στο *София, Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комча*, Moscow 2006, σ. 491-514 (στο εξής: Ćurčić, «Church Towers,») και Millet, Mont-Athos, σ. 72-73, 91-98.
14. Για το καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας, βλ., P. Mylonas, «Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra au Mont-Athos et la genèse du type du catholicon athonite,» *CahArch* 32 (1984), σ. 89-112. Για το καθολικό της μονής Βατοπεδίου και την ύπαρξη καπκουμενείων, βλέπε την αναλυτική μελέτη του Σταύρου Μαμαλούκου, *Το Καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική* (διδασκαρική διατριβή), Αθήνα 2001, σ. 154-155 (στο εξής: Μαμαλούκος, Μονή Βατοπεδίου). Για το παράδειγμα του καθολικού της μονής Ιβήρων, βλ., P. Mylonas, «Notice sur le katholikon d'Iviron» στο *Actes d'Iviron, I, Archives de l'Athos*, Paris 1985, σ. 64-68 (στο εξής: «Mylonas, Katholikon d'Iviron»).
15. Για την αρχιτεκτονική του συγκροτήματος του καθολικού της μονής της Θεοτόκου του Λιβός, βλ. Th. Macridy, «The Monastery of Lips (Fenari Isa) at Istanbul,» *DOP* 18 (1964), σ. 249-277, A.H.S. Megaw, «The Original Form of the Theotokos of Constantine Lips,» *DOP* 18 (1964), σ. 279-298. Επίσης, βλ. V. Marinis, *The Monastery tou Libos. Architecture, Sculpture and Liturgical Planning in Middle and Late Byzantine Constantinople*, (διδασκαρική διατριβή), Urbana-Champaign 2004, όπου και συγκεκριμένη αναφορά στα παρεκκλήσια του βορείου ναού, σ. 60-69, 84-85, 148. Για το Eski Imaret Camii βλ. R. Ousterhout, «Some Notes on the Construction of Christos ho Pantepoptes (Eski Imaret Camii) in Istanbul,» *ΔΧΑΕ* 16 (1991-1992), σ. 47-56. Για τη μονή Παντοκράτορος, βλ. R. Ousterhout, Z. Ahunbay και M. Ahunbay, «Study and Restoration of the Zeyrek Camii in Istanbul: First Report 1997-98,» *DOP* 54 (2000), σ. 265-270.



Εικ. 3. Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Δυτική πρόσοψη.

Ευαγγελισμού (μεταγενέστερα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου) στη Gračanica που κτίστηκε το 1321, και η εκκλησία της Bogorodica Ljeviška με χρονολόγηση περίπου το 1306–1307 στο Κοσσυφοπέδιο¹⁶.

Η διαβίωση μοναστικών κτητόρων και γερόντων εντός των καθολικών ναών είχε πρακτική αλλά και συμβολική σημασία. Κατ'αρχήν επέτρεπε την επίβλεψη, μέσω καταπακτών ή παραθύρων, των λειτουργιών και των άλλων θρησκευτικών δραστηριοτήτων των μοναστικών κοινοτήτων¹⁷. Παράλληλα, οι γέροντες αυτοί, ευρισκόμενοι ψηλά, πάνω από το επίπεδο της γης, αποτελούσαν τα ζωντανά παραδείγματα της άσκησης και του μοναστικού βίου, απτή απόδειξη, κατά κάποιον τρόπο, της αγιότητας τους. Ο διδακτικός συμβολισμός της ασκητικής πρακτικής τους αποτελούσε μίμηση της ζωής των στυλιτών αλλά και των σπηλαιωτών μοναχών, παραπέμποντας έτσι, στην αναχωρητική παράδοση της Αιγύπτου, της Συρίας και των Αγίων Τόπων¹⁸.

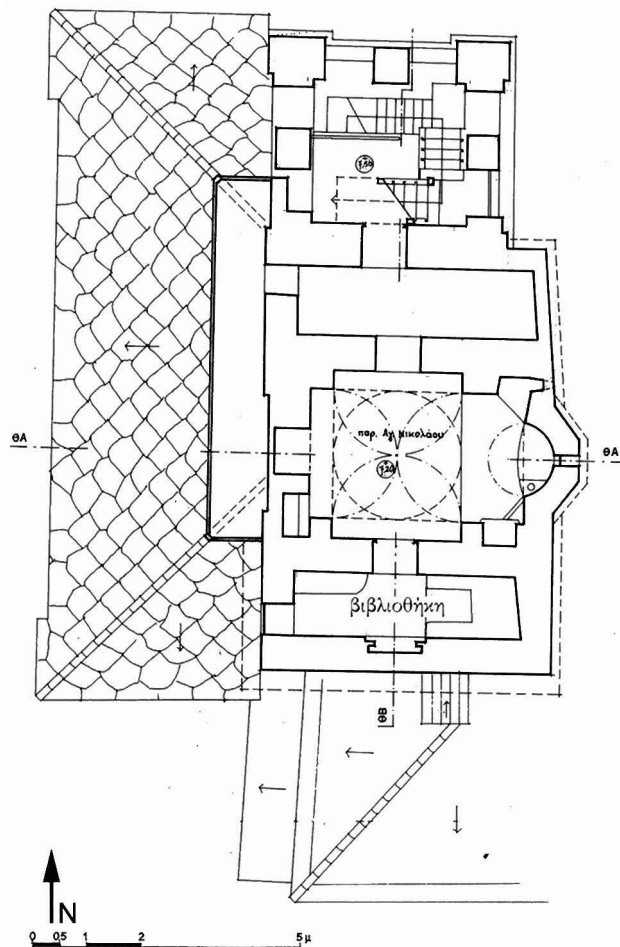
Στην περίπτωση του καθολικού της μονής Προδρόμου το τρουλλάιο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στον όροφο του εξωνάρθηκα έχει κατά κάποιον τρόπο επισκιάσει την προγενέστερη ύπαρξη των κατχουμενείων (**εικ. 3**)¹⁹. Ο μονόκωρος ναός στεγάζεται με τρούλλο και πλαισιώνεται προς βορρά και νότο από δύο στενόμακρους χώρους που αποτελούν μεταγενέστερα προσκίσματα (**εικ. 4**). Το παρεκκλήσι δέχθηκε σημαντικές μετασκευές ανάμεσα στα 1358–1364 για να φιλοξενήσει στη νοτιοανατολική

16. Όσον αφορά την αρχιτεκτονική του εξωνάρθηκα του ναού της Αναλήψεως στη μονή της Ζίτσα, βλ. M. Čanak-Medić και O. Kandić, *Arhitektura prve polovine VIII veka, I. Crkve u Raškoj*, Belgrade 1995, σ. 15-78, όπως, επίσης, με ιδιαίτερη αναφορά στον εξωνάρθηκα του ναού, βλ., M. Čanak-Medić, «Arhitektura I program eksonarteska žičke Spasove crkve,» *Manastir Žiča. Zbornik radova*, επιμ. D. Drašković και S. Djordjević, Kraljevo 2000, σ. 57-81. Για την αρχιτεκτονική της Gračanica, βλ., S. Ćurčić, *Gračanica: King Milutin's church and its place in late Byzantine architecture*, University Park, 1979, S. Nenadović, *Bogorodica Ljeviška. Njen postanak i njeno mesto u arhitekturi Milutinovog vremena*, Belgrade, 1963, και S. Ćurčić, «Renewed from the Very Foundations»: the Question of the Genesis of the Bogorodica Ljeviška in Prizren,» *Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker*, επιμ. J.J. Emerick και D.M. Deliyannis, Mainz am Rhein 2005, σ. 23-35.

17. Ousterhout, *Kariye Camii*, σ. 116.

18. Για την επίδραση της ασκητικής παράδοσης των Αγίων Τόπων στη Σερβική εκκλησία κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. S. Popović, «Sabaite Influences on the Church of Medieval Serbia,» στο: *The Sabaite Heritage in the Orthodox Church from the Fifth Century to the Present*, επιμ. J. Patrich, Leuven 2001, σ. 385-407.

19. Για το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, 184-187, σ. 220-225. Επίσης, H. Hallensleben, «Das Katholikon des Johannes-Prodromos Klosters bei Serrai,» *BF 1* (1966), σ. 163-165, και A. Ξυγγόπουλος, *Αι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 67-73.



Εικ. 4. Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό, παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Κάτοψη (αποτύπωση-σχέδιο Παντελής Ξύδας).

του γωνία μέσα σε αρκοσόλιο τα οστά της Ελένης, αδερφής του Σέρβου Δεσπότη των Σερρών Ιωάννη Ούγλεση (1346–1371), και των δύο θυγατέρων της²⁰. Η συγκεκριμένη ταφική χρήση του Αγίου Νικολάου δεν αποκλείει τη λειτουργία των καπνομενείων του καθολικού. Απεναντίας, πιστεύω ότι, αποτελεί εξέλιξη της αρχικής λειτουργίας του παρεκκλησιού, στο πλαίσιο των ιδιωτικών διαμερισμάτων του δεύτερου κτίτορα της μονής Ιωακείμ στον όροφο του ναού.

Στο γενικότερο πλαίσιο της βυζαντινής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, η ύπαρξη παρεκκλησιών στους ορόφους καθολικών ναών ήταν στενά συνδεδεμένη με τα καπνομενεία²¹. Το ταφικό παρεκκλήσι στον όροφο του βυζαντινού προστώου του μεταγενέστερου (1604) καθολικού της Θεοτόκου της μονής Πετριτζιώτισσης (σημ. Βαčkονο) κοντά στη Στενήμαχο, και το παρεκκλήσι πάνω από το νάρθηκα του ναού των Αγίων Παντελεήμονα και Αγίου Νικολάου στα περίχωρα της Σόφιας, στη θέση Βογανα, που χρονολογείται στα μέσα του 13ου αιώνα, συνιστούν δύο κοντινά παραδείγματα σε σχέση με το καθολι-

20. Ειδικότερα για τη ζωγραφική διακόσμηση του παρεκκλησιού, G. Subotić και S. Kissas, «Nadgrobní natpis sestře despota Jovana Uglješe na Menikejskoj Gori,» *ZRV* 16 (1975), σ. 161-181. I. Djozjević και E. Kyriakoudis, «The Frescoes in the Chapel of St. Nicholas at the Monastery of St. John Proedromos near Serres,» *Cyrrilomethodianum* 7 (1983), σ. 167-234.

21. Για την αρχιτεκτονική των παρεκκλησιών ως προσκισμάτων στους ορόφους ναών, βλ., S. Ćurčić, «Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches,» *JSAH* 36, no. 2 (1977), σ. 106-110. Επίσης, ο ίδιος, «The Twin-Domed Narthex in Paleologan Architecture,» *ZRV* 13 (1971), σ. 333-344.

κό της μονής Προδρόμου²². Υποψιάζομαι, ότι ο ταφικός χαρακτήρας αυτών των παρεκκλησιών θα μπορούσε να συσχετιστεί και με το θάνατο του κήτορα ή του τελευταίου γέροντα που ασκήτευσε σε αυτούς τους χώρους. Άλλωστε, η λειτουργική και συμβολική σχέση εκκλησίας, κελλιού και τάφου ήταν γνωστή πρακτικά στο βυζαντινό ασκητισμό²³.

Επομένως, αναρωτιέμαι μήπως θα πρέπει να εξετάσουμε τα καπκουμενεία εντός των μοναστηριακών ναών ως σύνολα χώρων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες προσευχής, μελέτης και καθημερινής διαβίωσης των γερόντων που τα χρησιμοποιούσαν. Τα εν λόγω αρχιτεκτονικά σύνολα ήταν στην ουσία εκκλησιαστικά ασκηταριά. Το παρεκκλήσι, το κελλί και η βιβλιοθήκη αποτελούσαν τμήματα αυτών των ασκηταριών που δεν διέφεραν και πολύ από τις σκήτες μέσα σε σπηλιές, οι οποίες περιλάμβαναν και χώρους παρεκκλησιών. Μάλιστα, σε αυτές τις περιπτώσεις ο χώρος του κελλιού ταυτιζόταν με αυτόν του παρεκκλησιού²⁴. Στο καθολικό της μονής Προδρόμου και με βάση τις διαστάσεις των δύο ναρθήκων του καθολικού, η χωρητικότητα του ορόφου ήταν περίπου τριάντα οκτώ τετραγωνικά μέτρα, χώρος ικανός να φιλοξενήσει με άνεση το «πλήρως εξοπλισμένο» ασκηταριό του κήτορα της μονής Ιωακείμ, και φυσικά τη βιβλιοθήκη του²⁵.

Η πρότασή μου για την ύπαρξη της μοναστηριακής βιβλιοθήκης στον όροφο του καθολικού στηρίζεται επίσης στις πληροφορίες που μας παρέχει ο έγκυρος και εμπειρικός γνώστης της ιστορίας της μονής Προδρόμου Χριστόφορος Δημητριάδης, ο οποίος σημειώνει πως τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα φυλάσσονταν βιβλία και κώδικες στο νότιο διαμέρισμα του παρεκκλησιού του Αγίου Νικολάου²⁶. Επιτόπια έρευνα στο εσωτερικό του χώρου αποκάλυψε τα ίχνη από τα ράφια που φιλοξενούσαν τους τόμους των συλλογών της μονής, αποτυπώματα που ήταν εμφανή έως τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης στο καθολικό της μονής (εικ. 5). Τέλος, *argumentum ex silentio* αποτελεί το γεγονός ότι δεν διαθέτουμε καμία μαρτυρία για τη φιλοξενία σε κάποιον άλλο χώρο του μοναστηριού της ξακουστής κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο βιβλιοθήκης.

Η αναφορά του Χριστοφόρου επιβεβαιώνεται και από την παρουσία της γραπτής επιγραφής «βιβλιοθήκη» που διακρίνεται ακνά στη δυτική πρόσοψη του νοτίου διαμερίσματος του παρεκκλησιού (εικ. 6). Η επιγραφή αλλά και η διαμόρφωση του βόρειου και του νότιου διαμερίσματος του Αγίου Νικολάου χρονολογούνται στα μέσα του 19ου αιώνα και συνδέονται με την τελευταία οικοδομική φάση του καθολικού. Συγκεκριμένα, το 1849 χρονολογείται η κατασκευή του πύργου του καμπαναριού αλλά και του δυτικού προστώου του ναού, η ανοικοδόμηση των οποίων επέφερε ποικίλες αλλαγές στο δυτικό τμήμα του ναού²⁷.

Που όμως βρισκόταν η βιβλιοθήκη πριν το 1849; Είναι πεποίθησή μου ότι το κύριο μέρος των συλλογών της δεν έφυγε ποτέ από τα καπκουμενεία του καθολικού και βρισκόταν πάντοτε σε άμεση σχέση με παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου. Τουλάχιστον κατά την πρώιμη Οθωμανική περίοδο το μοναστηριακό συγκρότημα δεν υπέστη σημαντικές αλλαγές κατά τη διαδικασία μετάβασης της περιοχής των Σερρών στον έλεγχο των Τούρκων. Πιθανότατα ένα από αυτά τα διαμερίσματα χρησιμοποίησε ο Πατριάρχης

22. Για την εκκλησία της Bojana, βλ. A. Grabar, *Bojanske carkva, Hudozestveni pametnici Bălgarija*, Sofia 1924. Το τεύχος 1 (1995) της περιοδικής έκδοσης *Problemi na izkustvoto* το οποίο επιμελήθηκε η καθηγήτρια Elka Bakalova με διάφορα θέματα της τέχνης και της αρχιτεκτονικής του ναού της Bojana. Βλ. επίσης, E. Bakalova, «Medieval Painting», *Treasures of Christian Art in Bulgaria*, επιμ. V. Pace, Sofia 2001, σ. 87-91 (στο εξής: Bakalova, «Medieval Painting»). Για το καθολικό της μονής του Βαχκούνο βλ. S. Boyadjiev, «Kăm văprosa za datirovkata na dvete carkvi v Bačkovskija manastir», *Rodopski sbornik* 3 (1972), σ. 79-403, και, K. Mijatev, «Edna važna nahodka v Bačkovskija manastir», *Izvestija na bălgarskija archeologič institut* 21 (1957), σ. 316-321.

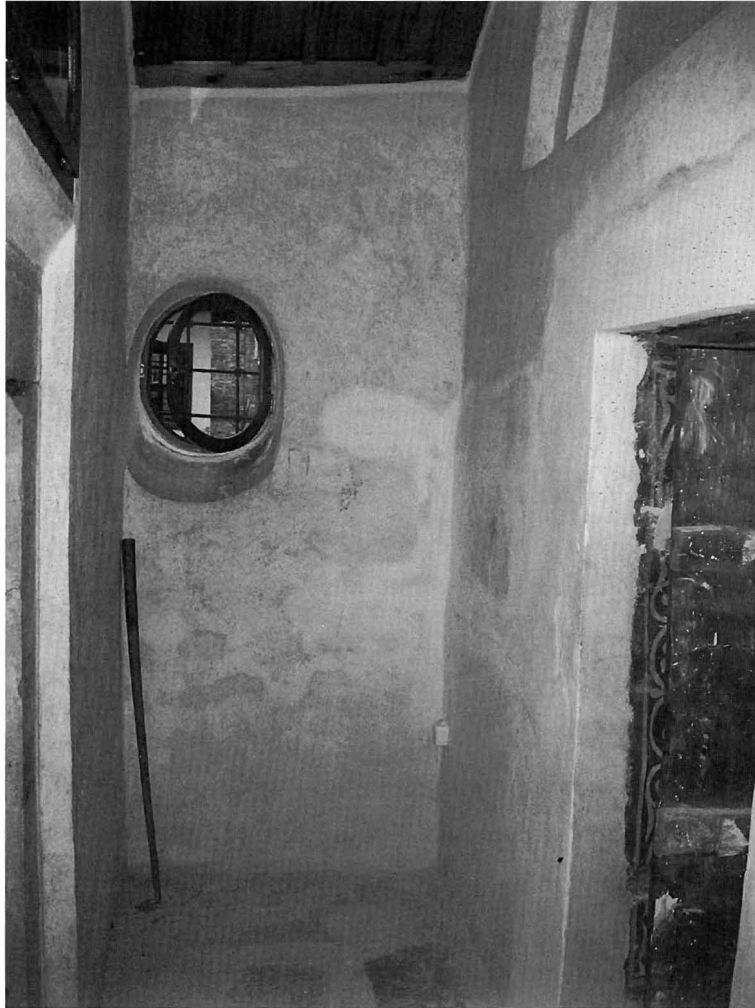
23. S. Čurčić, «Cave and Church. An Eastern Christian Hierotopical Synthesis», στο *Hierotopy: The Creation of Sacred Spaces in Byzantium*, επιμ. A. Lidov, Moscow 2006, σ. 216-236 (στο εξής: Čurčić, Cave and Church).

24. Ό.π., σ. 216-221.

25. Για την αρχιτεκτονική του εσωνάρθηκα και του εξωνάρθηκα του καθολικού της μονής Προδρόμου βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 179-184.

26. Χριστόφορος, *Προσκυνητήριον*, σ. 16.

27. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 193-196.



Εικ. 5. Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό, παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Εσωτερικό νοτίου προσκτίσματος.

Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος Σχολάριος κατά την παραμονή του στο μοναστήρι συγγράφοντας μάλιστα, ίσως, εκεί κάποια από τα σημαντικά έργα του²⁸.

Το γεγονός ότι ακόμα και μετά από τις εκτεταμένες επεμβάσεις στο καθολικό, στα μέσα του 19ου αιώνα, η βιβλιοθήκη στεγάστηκε στο συγκεκριμένο χώρο εντός του ναού τονίζει την αναμφισβήτητη συνέχεια της παλαιάς πρακτικής. Η γνωστή χαλκογραφία της μονής Προδρόμου που χρονολογείται στα 1761 και απεικονίζει το καθολικό στην προ του 1849 κατάσταση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον²⁹. Πέρα από το γεγονός της ύπαρξης παλαιότερου καμπαναριού αλλά και προστώου, η οροφή του καθολικού παρουσιάζει έντονη δραστηριότητα. Γύρω από το παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου υπάρχει εξώστης, πάνω στον οποίο διακρίνεται μοναχός να χτυπά το σήμαντρο (**εικ. 7**). Ο όροφος του ναού φαίνεται να είναι σε χρήση, και τολμώ να πω ότι μοιάζει να κατοικείται.

Η πρακτική της στέγασης των μοναστηριακών βιβλιοθηκών εντός των καθολικών ναών εμπλουτίζει

28. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος Σχολάριος αποσύρθηκε στη μονή Τιμίου Προδρόμου τα τελευταία χρόνια της ζωής του μέχρι το θάνατο του, το 1473. Ο τάφος του βρίσκεται στον εξωνάρθηκα του καθολικού, βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 179-182.

29. Ντ. Παπασπράτου, *Paper Icons: Greek Orthodox religious engravings 1665-1899*, Athens 1990, 498-99, εικ. 535.



Εικ. 6. Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Καθολικό. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Δυτική πρόσοψη. Λεπτομέρεια όπου διακρίνεται η γραπτή επιγραφή «βιβλίο...θήκη».



Εικ. 7. Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Λεπτομέρεια χαλκογραφίας. Βιέννη 1761 (Αρχείο μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών).

τις γνώσεις μας και ανοίγει νέους ορίζοντες για την κατανόηση της βυζαντινής μοναστικής ζωής. Παράλληλα, βέβαια, θα πρέπει να μελετηθεί το φαινόμενο αυτό διεξοδικά και συστηματικότερα. Έχω την πεποίθηση ότι, εάν επανεξεταστούν τα αρχιτεκτονικά και αρχαιολογικά δεδομένα των προσκτισμάτων των περισσότερων μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών μοναστηριακών ναών, θα διαπιστώσουμε πως οι υπό συζήτηση χρήσεις ήταν ο κανόνας. Φυσικά, είναι ανάγκη να αποσυνδεθούν οι μοναστηριακές βιβλιοθήκες από την αποκλειστικά κοινοτική διάσταση της λειτουργίας τους και έτσι να γίνει κατανοητός ο ιδιωτικός τους χαρακτήρας. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι πρώτες συλλογές χειρογράφων και κωδίκων των μοναστηριακών ιδρυμάτων ήταν οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες των κητόρων τους. Κύριο παράδειγμα αυτής της πρακτικής ήταν η στέγαση της βιβλιοθήκης του Θεοδώρου Μετοχίτη στον όροφο του βορείου προσκτίσματος (α' μισό 14ου αι.) του καθολικού της μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη³⁰. Επίσης, γνωρίζουμε με σχετική βεβαιότητα πως εκτός από τη μονή της Χώρας, οι πρώτες βιβλιοθήκες των μονών Μεγίστης Λαυράς, Βατοπεδίου και Ιβήρων στο Άγιον Όρος, επίσης στεγάζονταν μέσα σε καθολικά ναών και συγκεκριμένα στους ορόφους των δυτικών τμημάτων τους³¹. Ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα παρουσιάζεται και η άποψη του καθηγητή Γιώργου Βελένη, ο οποίος υποστηρίζει πως τα υπερώα εκκλησιών, όπως η Παναγία Χαλκίων (1029) και το καθολικό (14ος αι.) της μονής Ακαπνίου (Προφήτης Ηλίας) στη Θεσσαλονίκη, λειτουργούσαν ως μοναστηριακά *scriptoria*³², κάτι που, αν πράγματι ισχύει, συνεπάγεται και την ύπαρξη βιβλιοθηκών στους ίδιους χώρους. Η μονή Προδρόμου διέθετε *scriptorium* και αναρωτιέμαι μήπως ο χώρος που φιλοξενούσε αυτή τη δραστηριότητα της κοινότητας θα πρέπει να αναζητηθεί στα προσκτίσματα του καθολικού. Είναι, νομίζω, φανερό από τα παραπάνω ότι τουλάχιστον στο πλαίσιο της βυζαντινής μοναστηριακής αρχιτεκτονικής, ο ναός δεν αποτελούσε μόνο χώρο λατρείας και συνάθροισης πιστών αλλά και τόπο μελέτης, συγγραφής και διαβίωσης για τους πατέρες των μοναστικών κοινοτήτων.

Τι συνέβη, όμως, στις βιβλιοθήκες των μοναστηριακών καθολικών ναών κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και γιατί εγκαταλείφθηκε η λειτουργία τους; Η περίπτωση της βιβλιοθήκης της μονής Προδρόμου, πιστεύω, μας παρέχει κάποιες ενδιαφέρουσες πληροφορίες που φωτίζουν τους ιστορικούς μετασχηματισμούς του ορθόδοξου μοναστικού βίου κατά την Οθωμανική περίοδο. Οι οικονομικές και διοικητικές δυσκολίες που αντιμετώπισε η μονή Προδρόμου από το τέλος του 16ου έως και τα μέσα του 18ου αιώνα φαίνεται ότι επηρέασαν τη λειτουργία της βιβλιοθήκης αλλά και του ίδιου του συγκροτήματος του καθολικού. Ο Χριστοφόρος Δημητριάδης μνημονεύει τη φύλαξη βιβλίων και κωδίκων στα υπόγεια της νότιας πτέρυγας των κελιών των μοναχών³³. Η μείωση των μελών της κοινότητας αλλά και η ανασφάλεια των καιρών είχαν ως συνέπεια την ανάγκη πιο αποτελεσματικής φύλαξης των πολύτιμων συλλογών της μονής. Ο Ευάγγελος Στράτης, στο έργο του για την ιστορία των Σερρών, σημειώνει ότι οι μοναχοί διατηρούσαν κρύπτες εκτός του μοναστηριακού συγκροτήματος για τα πολύτιμα αντικείμενα της μονής, στα οποία, σίγουρα, συμπεριλαμβάνονταν και κάποιοι από τους κώδικες της βιβλιοθήκης³⁴. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων η βιβλιοθήκη της μονής Προδρόμου διασκορπιζόταν σε πολυάριθμους κρυψώνες, χώρους φύλαξης και προστασίας των συλλογών της.

Από τα τέλη του 18ου αιώνα και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η μονή κατάφερε να ανακάμψει οικονομικά και να προχωρήσει σε εκτεταμένη συντήρηση και ανοικοδόμηση του μοναστηριακού συ-

30. Ousterhout, *Kariye Camii*, σ. 114-115.

31. Millet, *Mont-Athos*, σ. 73, 92-93. Mylonas, *Katholikon d' Iveron*, σ. 64-68. Μαμαλούκος, *Μονή Βατοπεδίου*, σ. 154-155.

32. Γ. Βελένης, «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης», στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 9, (υποσ. 11). Για τη μονή Ακαπνίου βλ. Θ. Παπαζώτος, «Η μονή Ακαπνίου, ο ναός του Προφήτη Ηλία», *Θεσσαλονικέων πόλις*, Β', Θεσσαλονίκη 1997, σ. 50-52.

33. Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον*, σ. 16.

34. Ε. Στράτης, «Η Ιερά Μονή του Τιμίου Προδρόμου παρά τας Σέρρας», *ΔΧΑΕ* 2 (1926), σ. 3 και 28-29.

γκροτήματος³⁵. Όπως σημείωσα προηγουμένως, η προστασία της βιβλιοθήκης αποτελούσε βασική προτεραιότητα και γι' αυτό λήφθηκε μέριμνα να στεγασθεί στα 1849 στο νότιο διαμέρισμα του παρεκκλησιού του Αγίου Νικολάου. Ωστόσο, η συγκεκριμένη λύση αποδείχθηκε προσωρινή. Η μοναστική κοινότητα αποφάσισε ότι ήταν καιρός να μεταστεγασθεί και να αναδιοργανωθεί εκ νέου η βιβλιοθήκη της μονής. Σύμφωνα με το Χριστοφόρο Δημητριάδη ήταν καιρός να συνταχθεί και ένας λεπτομερής κατάλογος των συλλογών της³⁶. Το 1876, ο ανώτερος όροφος του μοναστηριακού πύργου μετασκευάστηκε για να στεγάσει τη βιβλιοθήκη της³⁷. Ένα περίτεχνο ξύλινο έπιπλο βιβλιοθήκης κατασκευάστηκε για να φιλοξενήσει τους πολυάριθμους κώδικες και τα βιβλία της μοναστηριακής συλλογής. Το γεγονός αυτό φανερώνει αυτοπεποίθηση και οικονομική ευρωστία. Χειρόγραφα, κώδικες και τόμοι βγήκαν από τα σκευοφυλάκια και τις κρύπτες του παρελθόντος για να τοποθετηθούν σε έναν οχυρό μεν αλλά παράλληλα προβεβλημένο χώρο. Η εγκατάσταση της βιβλιοθήκης στο μοναστηριακό πύργο θα πρέπει να θεωρηθεί και ως *terminus ante quem* για τη στέγαση της κύριας βιβλιοθήκης της μονής Προδρόμου εντός του καθολικού. Έτσι, μπορούμε να συμπεράνουμε πως κατά την όψιμη Οθωμανική περίοδο η οργάνωση του μοναστηριακού βίου στη μονή Προδρόμου εξελίχθηκε και πως το καθολικό και τα προσκτίσματά του απέκτησαν χρήσεις με πιο αυστηρά θρησκευτικούς και εκκλησιαστικούς ρόλους.

Ολοκληρώνοντας, μπορούμε να σημειώσουμε πως η ύπαρξη βιβλιοθηκών εντός των μοναστηριακών ναών ήταν συνήθης πρακτική στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα η παρουσία τους ως βασικών προσκτισμάτων των καθολικών κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο είναι νομίζω αναμφισβήτητη. Ωστόσο, πολλά ερωτηματικά που αφορούν τη χρήση, την τυπολογία και τη λειτουργία τους απαιτούν περαιτέρω μελέτη. Για παράδειγμα, η στενότητα του χώρου της βιβλιοθήκης της μονής Προδρόμου δεν θα πρέπει να μας προβληματίζει. Η έννοια της μοναστηριακής βιβλιοθήκης ως ενός ευρύχωρου κοινόχρηστου κτίσματος ή ως χώρου για την ανάγνωση και μελέτη των τόμων της συλλογής δεν ανταποκρίνεται στη βυζαντινή μοναστηριακή πραγματικότητα. Οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές μοναστηριακές βιβλιοθήκες ήταν πιο πολύ σκευοφυλάκια, παρά αναγνωστήρια. Η φύλαξη των πολύτιμων κωδικών, βιβλίων και χειρογράφων απαιτούσε στεγανό χώρο με ελεγχόμενη πρόσβαση, ανάγκες που η ύπαρξη βιβλιοθηκών στον όροφο των καθολικών ναών εξυπηρετούσε ιδιαίτερα. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, η πρόσβαση στα διαμερίσματα και τα παρεκκλήσια των ορόφων γινόταν με κινητές ξύλινες σκάλες όπως στη Bogorodica-Ljeviska ή στο ναό της Bojana έξω από τη Σόφια αλλά και στη μονή Προδρόμου Σερρών³⁸.

Ποιος όμως είχε πρόσβαση σε αυτές τις βιβλιοθήκες; Ήταν ανοικτές σε όλα τα μέλη των μοναστηριακών κοινοτήτων ή αποτελούσαν την ιδιωτική συλλογή του κτήτορα τους; Νομίζω ότι η δεύτερη περίπτωση είναι πιθανότερη, τουλάχιστον όσον αφορά τα πρώτα, ιδρυτικά τμήματα των μοναστηριακών συλλογών. Τι συνέβαινε όμως μετά το θάνατο του κτήτορα; Πιθανολογώ ότι τουλάχιστον κατά τη βυζαντινή και πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο οι γέροντες και οι *προηγούμενοι* που διαδέχονταν τους κτήτορες παραλάμβαναν μαζί με τα εντός του καθολικού ασκητάρια τους και το δικαίωμα χρήσης της βιβλιοθήκης. Εκτός των γερόντων, οι βιβλιοθηκάριοι θα πρέπει να ήταν τα μόνα μέλη των κοινοτήτων που είχαν ελεύθερη πρόσβαση στις εν λόγω συλλογές. Άλλωστε, οι βιβλιοθήκες μαζί με τα ιερά λείψανα αποτελούσαν την πολυτιμότερη περιουσία των μοναστηρίων στο Βυζάντιο.

35. Για την οικοδομική δραστηριότητα στη μονή Προδρόμου κατά την περίοδο αυτή βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 148-156.

36. Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον*, σ. 16.

37. Για το μοναστηριακό πύργο και τη μετατροπή του σε βιβλιοθήκη, βλ. Bakirtzis, *Prodromos monastery*, σ. 237-240. Η στέγαση βιβλιοθηκών σε πύργους ήταν γνωστή πρακτική στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό μοναχισμό. Για παράδειγμα βλ. πύργοι μονών Διονυσίου, Παντοκράτορος και Κουτλουμουσίου στο Άγιον Όρος.

38. Η πρόσβαση στο παρεκκλήσι του ναού της Bojana γινόταν με κινητή κλίμακα, όπως φαίνεται στην τοιχογραφική αναπαράσταση του αρχιτεκτονικού μοντέλου της εκκλησίας που κρατά ο κτήτορας της Σεβαστοκράτορας Καλογιάννης, βλ. Bakalova, «Medieval Painting», σ. 83. Για τη μονή Προδρόμου, βλ. Bakirtzis, *Prodromos Monastery*, σ. 186-187. Χριστοφόρος, *Προσκυνητάριον*, σ. 55.